

Демографски преглед

Београд

Година XIX

Број 73/2019

НЕРАЂАЊЕ ДЕЦЕ: НАСТАВАК ДОСАДАШЊИХ ИЛИ ПОЈАВА НОВИХ ТЕНДЕНЦИЈА?

О бездетности у Европи

Социјалне, економске и културне промене које су се у Европи догодиле у последњих неколико деценија, у домену фертилитета биле су праћене и порастом трајне бездетности. У генерацији жена рођених 1968. године, просечно 14% је изашло из репродуктивног периода не рађајући ниједно дете (Beaujouan et al., 2017). Разлике међу земљама су велике, по високом учешћу предњаче Немачка (са 23%), Швајцарска (21%), као и Италија и Финска (са по 20%), док се на другом полу налазе Русија, Чешка и Бугарска са 8%. Према проценама аутора прилога за овој броја *Демографског прегледа*, у Србији је удео жена без деце у генерацији рођених 1968. износи 12%, што је испод европског просека.

Високи ниво бездетности посебно добија на значају у условима ниског фертилитета, присутног широм континента. Опсежна студија о дугорочним трендовима нерађања деце у Европи међу женама рођеним између 1900. и 1972. године, је, међутим, показала да је садашњи ниво ипак знатно испод историјског максимума у посматраном периоду (Sobotka, 2017). Он је забележен у генерацијама жена рођених почетком 1900-те године, када је износио 23%. То је била последица Првог светског рата, огромних људских губитака, поремећене полне структуре и с тим у вези великог смањења броја склопљених бракова, а велика економска криза која је уследила довела је и до значајног одлагања рађања међу брачним паровима (Rowland, 2007). Супротно, економски и друштвени просперитет после Другог светског рата, био је праћен широко распрострањеним склапањем брака и рађањем деце у млађем узрасту, као и социјалном неприхваћеношћу нерађања. Тако је међу женама рођеним 1930-их и 1940-их година бездетност била на најнижем нивоу (око 10%), и нарочито ниска међу земљама јужне и источне Европе, где је износила само 7%. Касније је присутан пораст нерађања деце, па међу генерацијама жена рођених 1950-их и 1960-их година ниво бездетности на северу Европе износи 15%, а у западноевропским земљама 18%. У многим бившим социјалистичким земљама бездетност је нагло повећана после промене друштвено политичког система, а посебно значајан пораст је забележен је у земљама јужне Европе. У исто време, тренд пораста бездетности је заустављен у већини земаља Западне Европе и нордијским земљама (Sobotka, 2017).

Путеви који воде ка нерађању деце се могу разликовати не само на индивидуалном, већ и на друштвеном плану. Међу великим социјалним, економским и културним променама које су од 1970-их година допринеле порасту бездетности су доступност модерне контрацепције, пораст образовања жена и

њихово велико учешће на тржишту рада, несигурност младих на тржишту рада и њихова висока незапосленост, промене традиционалних породичних улога. Све ређе склапање брака, широко присутна нестабилност партнерских веза и пораст развода брака, такође значајно доприносе повећању учешћа жена које репродуктивни период завршавају без деце, као и већа социјална прихваћеност индивидуалних избора у вези нерађања деце (Sobotka, 2009). Пораст бездетности у значајној мери представља резултат прогресивног одлагања рађања за каснији узраст, и у вези с тим с опадањем плодности (Fiore et al., 2017). Одлагање рађања за касне тридесете године носи са собом ризик од неостваривања намера о рађању детета. После 35. године неплодност значајно расте, а методе асистираних репродукција којима се у тим годинама чешће прибегава су не само скупе, већ и мање ефикасне (Sobotka, 2017). Особе које непрестано одлажу рађање чине групу која има латентну жељу за рађањем деце, али не предузима кораке у правцу остварења или то чини када је сувише касно. Истраживачи оцењују да се на жеље о фертилитету управо ове групе може утицати мерама политике које убрзавају доношење одлуке о рађању и ублажавају препреке за њено остварење (Kneale, Joshi, 2008).

Поједини истраживачи сматрају да вољна бездетност значи свесну одлуку да се никада не роди дете, што може, али и не мора, бити везано са физиолошким стерилношћу или животом у партнерској заједници. За неке особе намера да се не рађају деца је врло постојана, настала још у раном узрасту. За друге, одлука да не рађају децу може бити последица одлагања рађања услед разматрања тренутне животне ситуације, и у тим случајевим она може да се мења. За већину младих Европљана бездетност није базирана на вољној намери или жељи да остану без деце, већ на тренутном одлагању родитељства из различитих разлога. У просеку, само 4% мушкараца и 3% жена у старосној групи 18-40 година је на питање о идеалном броју деце нерађање деце навело као свој лични идеал. У земљама Источне Европе још мање, испод 3% за оба пола. Утврђено је да су намере о рађању деце, у односу на остале факторе, најјаче повезане са животом у заједници. Мушкарци и жене који немају партнера чешће намеравају да остану без деце или сматрају да је идеално немати децу. Формирање партнерског односа, као што је започињање живота у кохабитацији или склапање брака, праћено је порастом жеље за рађањем. Партнерски статус је кључна детерминанта жеље да се роди дете (Miettinen, Szalma, 2014; Grey et al., 2013).

Утврђена је веза између бездетности и образовања. Немање деце је углавном најмање међу женама са нижим

образовањем, а највеће међу женама са високим образовањем. Оцењује се да је веома важно остварити институционални контекст у коме адекватне мере политике омогућавају да високо образоване жене остваре своје репродуктивне жеље, јер могу да ускладе свој професионални и породични живот, и то не виде као супротстављене алтернативе (Testa, 2014).

Нераћање деце у Србији: све присутније

У наставку овог прилога за *Демографски преглед* анализираће се кретање бездетности у Србији у дужем временском периоду (од 1961. године), а указује се и на основне демографске карактеристике фертилних жена без живорођене деце. Посебна пажња се посвећује недовољно истраженом аспект бездетности по старости у периоду 1961-2019, као и образовању и законском брачном стању жена без деце, и то на основу резултата последња два пописа становништва.

Дугорочно опадајући и релативно рано достигнути низак ниво фертилитета, који је дуже од шест деценија недовољан за замену генерација, представља једну од основних особености савременог демографског развоја Србије. У другој деценији 21. века присутно је његово успорено повећање. Жене не само да рађају недовољно за просту репродукцију, већ то чине и све касније. Просечна старост жене приликом рођења детета је у 2018. години достигла 30,0 година, што је за 5,7 година више од минималне остварене 1972. године (24,3 године). Уједно, дошло је и до промене у погледу максималног нивоа фертилитета по старости. Све до 2000. године, највећи фертилитет имале су жене старе 20-24 године, да би од 2001. године то биле оне из групе 25-29 год. На појаву све очигледнијег одлагања рађања указује и поређење података за 2000. и 2018. годину, када су за исти ниво фертилитета (1,49 детета по жени) доприноси жена старијих од 30 година повећани са 25% на преко 45%.

На смањење рађања, а посебно по старости, указују и резултати најновијих пописа становништва. У 2011. у односу на 2002. годину, највеће релативно смањење вредности стопе кумулативног фертилитета забележено је код жена у двадесетим годинама живота (26% односно 22% за старосне групе 20-24 и 25-29 година). Смањен је и ниво завршног фертилитета (жене старе 45-49), али незнатно (са 1,83 на 1,80). Битно другачија слика добија се посматрањем промена нивоа фертилитета жена које су учествовале у репродукцији, тј. фертилитета мајки. Промене су много мање, и нису истосмерне за све старосне групе (крећу се у интервалу од -3% до +3%). Тако су, за разлику од завршног фертилитета укупног женског становништва старог 45-49 година, мајке исте старости у 2011. години имале већи просечан број деце него 2002. године. Разлика је минимална (2,02 према 2,01 дете по жени), али указује на приличну стабилност репродуктивног модела жена које су рађале. Може се закључити да су промене нивоа кумулативног фертилитета по старости биле мање под утицајем репродуктивног понашања жена које су рађале (мајки), а знатно више под дејством повећања учешћа жена које нису рађале. Ниво опште стопе бездетности (ОСБ)¹ је све до 1991. године био релативно стабилан, чак и лагано опадајући. Након тога почиње раздобље врло

интензивног повећања удела жена без живорођене деце. Он је, за само две деценије, повећан са 30,1% на 41,6%, а тај тренд је настављен и у наредним годинама (таб. 1). Истовремено, нагло је повећан и број жена без деце, који максимум достиже у време Пописа из 2011. (672 хиљаде).

Повећање бездетности у највећој мери је узрокован одлагањем рађања првог детета, али и трајне бездетности жена у касним прокреативним годинама (45-49). Одлагање се не односи само на млађе жене (20-24 и 25-29 године), већ и на жене старијег репродуктивног узраста (30-39 година), иако су релативно значајно повећане њихове специфичне стопе фертилитета (Пенев, 2018). Вредности специфичних стопа бездетности (ССБ)² су највеће код најмлађих жена репродуктивног узраста и по правилу опадају са старашћу. Забележено је неколико изузетака, али су разлике врло мале (таб. 1). Према Попису из 2011. године, удео жена без деце највећи је код најмлађих (20-24) и достигао је 82%, у групи 25-29 година више него свака друга је без деце, док је код жена старости 30-34 то безмало свака трећа. У поређењу с резултатима осталих пописа (од 1961), у 2011. години регистрован је максималан удео жена без деце, и то код свих петогодишњих старосних група (таб. 1). Разлике, како релативне, тако и апсолутне, у односу на минимална учешћа жена без деце (углавном је то 1971. год.) су највеће код жена у оптималном фертилном периоду (20-34 године). Удели жена без деце су 2011. године у свакој петогодишњој старосној групи били барем двоструко већи у односу на минималне вредности (достигнуте 1971. и 1991).

Табела 1. Број жена без живорођене деце, и удео у укупном броју жена у фертилном периоду, по старости, 1961-2019.

Старост	1961	1971	1981	1991	2002	2011	2019
Број жена без деце (хиљ.)							
15-49	545,1	640,3	599,7	556,4	664,2	671,9	654,7
Удели у укупном женском становништву (%)							
15-49	31,6	31,7	30,3	30,1	36,7	41,6	43,2
15-19	91,5	91,3	92,8	93,3	96,7	97,4	98,1
20-24	52,8	49,2	53,6	58,3	75,0	82,1	84,7
25-29	23,0	19,6	23,8	27,8	43,3	55,3	61,5
30-34	14,8	13,8	13,5	13,4	21,2	30,6	35,7
35-39	13,3	12,0	10,5	9,2	12,6	18,1	20,9
40-44	12,7	11,9	11,3	8,1	9,3	13,0	15,8
45-49	13,3	12,5	11,7	8,2	8,4	10,6	13,5

Извор: Израчунато од стране аутора на основу резултата пописа становништва (од 1961. до 2011), а за 2019. процене аутора

Старосна група 45-49 једина је која није имала максимални удео жена без деце, али је он, ипак, са остварених 10,6% највећи после 1981. године.

На основу процене аутора овог прилога,³ и у слепописном периоду 2011-2019. настављен је вишедеценијски тренд повећања удела жена без деце, и

¹ Општа стопа бездетности представља удео жена без деце на 100 жена у репродуктивном периоду (15-49).

² Специфична стопа бездетности представља број жена без живорођене деце на 100 жена исте старости.

³ Процене о уделу жена без деце односе се на стање 1. јануара 2019, а урађене су на основу података о броју живорођене деце првог реда рођења у периоду од 1. октобра 2011 (критичан моменат Пописа 2011) до 31. децембра 2018, као и процене смртности жена без деце старих 15-49 година у наведеном периоду (све на основу података РЗС-а). Приликом израде процена, нису узете у обзир међународне миграције (недостатак података), али се може претпоставити да су жене без деце биле присутније међу мигрантским него међу домицилним становништвом. То упућује на закључак да је у Србији стварни број жена без деце у слепописном раздобљу био нешто мањи од процењеног.

то уз поновно достизање рекордно високих вредности ССБ-а за све петогодишње старосне групе. У 2019. години без живорођене деце је више од трећине жена старих 30-34 и петина старих 35-39 год. Посебно треба истаћи да је 2019. и за старосну групу 45-49, достигнута максимална вредност ССБ-а (13,5%), што представља и показатељ перманентне бездетности.

Међу најобразованијим је највеће учешће жена без деце

Посматрано по школској спреми, општа стопа бездетности женског фертилног контингента је најмања код жена без школе или без завршене основне школе, а највећа код жена са основном школом, и то према подацима оба пописа (таб. 2). У 2011. забележене су веће вредности ОСБ него 2002, и то код свих образовних група, с тим што је разлика између образовне групе с минималним (без ОШ), и оне с максималним вредностима (завршена ОШ) знатно повећана (са 25,8% и 40,4% на 27,7% и 49,0%).

Табела 2. Удео жена без живорођене деце (%) у укупном броју жена по школској спреми и старости, 2002. и 2011.

Старост	Без школе или мање од основне		Основна школа		Средња шк. спрема		Виша или висока шк. спрема	
	2002	2011	2002	2011	2002	2011	2002	2011
15-49	25,8	27,7	40,4	49,0	36,4	37,6	34,7	47,0
15-19	88,1	75,2	97,5	98,2	96,8	97,9	96,4	97,3
20-24	39,1	34,7	43,2	42,9	82,0	85,9	89,8	94,1
25-29	24,2	22,1	19,1	21,9	44,4	49,5	72,3	78,6
30-34	18,8	19,2	10,0	13,1	19,3	24,7	41,5	49,6
35-39	15,3	18,1	7,3	9,0	11,2	15,0	23,0	30,4
40-44	9,7	16,9	6,4	7,3	8,5	11,0	16,2	22,5
45-49	7,3	13,7	6,0	6,4	8,4	9,0	14,8	18,1

Извор: Израчунато од стране аутора на основу пописних резултата.

Потпуно другачија слика бездетности се добија уколико се посматрају ССБ по старости. Најмање вредности, и то код свих петогодишњих група старијих од 25 година, према оба пописа израчунате су за жене са завршеном основном школом. Порастом образовног нивоа, повећавају се и удели жена без деце, који достижу максималне вредности код најобразованијих жена (виша или висока школска спрема - ВВС). Уколико се пореде само релевантне старосне групе (25+), тада су стопе бездетности највеће код жена с ВВС-ом (таб. 2). Нарочито су високе стопе бездетности у тридесетим и четрдесетим годинама живота. У 2011. години вредности су износиле 22,5% (за групу 40-44) и 18,1% (за 45-49).

Код свих образовних група, осим код жена без завршене основне школе млађих од 30 година, специфичне стопе бездетности су у 2011. години биле веће него 2002. Повећања су неуједначена по старосним и образовним групама и резултирала су повећањем разлика између максималних и минималних вредности. Посебно је наглашено повећање разлика у вредностима ССБ-а жена с терцијарним образовањем и жена са завршеном основном односно средњом школом (таб. 2).

Разлике у нивоу специфичних стопа бездетности, с обзиром на школску спрему, нису у складу с диференцираношћу вредности опште стопе бездетности. На пример, у 2011. години ОСБ жена са завршеном основном школом (49,0%) знатно је већа од стопе код жена са средњом школском спремом (37,6%) и на

приближно истом нивоу као код жена с терцијарним образовањем (47,0%). Истовремено, ССБ су код свих старосних група, осим 15-19, најмање управо код жена с основним образовањем, а у односу на одговарајуће стопе за жене с терцијарним образовањем и вишеструко ниже (таб. 2). Објашњење споменутог парадокса првенствено треба тражити у различитој старосној структури женског фертилног становништва по појединим образовним групама. Код жена с основном школом највише их је у старости 15-19 година (42,2%). То су углавном ученице средњих школа које су готово све (98,2%) без живорођене деце. Тако висок пондер старосне групе која се одликује готово стопостотном бездетношћу нужно се одражава и на релативно високу општу стопу бездетности (49,0%). Такође, и велике разлике у висини ОСБ жена са средњом школском спремом (37,6%) и оних с вишом или високом школском спремом (47,0%) могу се објаснити пре свега битно другачијим саставом по старости та два образовна контингента. Он је почев од старосне групе 25-29 година прилично уједначен (са приближно 15% по петогодишту), па је врло видљив и утицај различитих вредности ССБ на вредност ОСБ. Висока вредност опште стопе бездетности фертилних жена с ВВС-ом је у великој мери одређена старосном структуром у којој је највећи удео жена старости 25-29 и 30-34 године (са по преко 22%) које се одликују релативно високим и уједно знатно вишим вредностима ССБ него код контингента са средњом школом (таб. 2). Уз то, удели старијих петогодишњих група (35-49), као и вредности ССБ, опадали су са старошћу, што је знатно умањило њихов утицај на смањење вредности ОСБ.

Повезаност повећања удела неудатих жена и пораста бездетности

Брачност становништва представља једну од основних социкултурних детерминанти фертилитета. И поред чињенице да се у Србији континуирано повећава удео ванбрачне деце, брак и даље представља доминантни оквир рађања (Станковић, 2019). На то упућују и пописни подаци о вишеструко нижим вредностима стопе кумулативног фертилитета неудатих жена у односу на фертилитет икада удаваних жена (Рашевић, 2015). И подаци пописа из 2002. и 2011. о уделима жена без деце по брачном стању указују на огромне разлике у стопама бездетности неудатих и икада удатих жена. Општа стопа бездетности неудатих је према оба пописа била најмање десет пута већа од вредности за икада удаване жене.

Рашчлањено на поједине контингенте по законском брачном стању, удео жена без деце убедљиво је највећи међу неудатим женама, а најмањи међу удовицама (таб. 3). Одговарајуће вредности ОСБ у 2002. и 2011. за неудате су 94,2% и 88,8%, док су за удовице оне износиле 5,2% и 5,4%. Опште стопе бездетности удатих и разведених жена су веће него за удовице, али су вишеструко мање него за неудате жене (таб. 3).

И по старости, међу неудатим је изразито највеће учешће жена без живорођене деце. Вредности ССБ су опадајуће по старости, али су оне и код најстаријих фертилних жена врло високе (64,2%). Иако су вредности ССБ-а неудатих жена у 2011. биле ниже него 2002, задржане су велике разлике у односу на одговарајуће вредности икада удаваних жена. То се посебно односи на разлике у 40. годинама живота, када је бездетност, која

може да се окарактерише као квази перманентна, износила око 4% (према око 65% код неудатих жена исте старости).

Табела 3. Удео жена без живорођене деце (%) у укупном броју жена, по брачном стању и старости, 2002. и 2011.

Старост	Неудата		Удата		Удовица		Разведена	
	2002	2011	2002	2011	2002	2011	2002	2011
15-49	94,2	88,8	7,9	8,2	5,2	5,4	11,0	10,3
15-19	99,3	98,6	48,7	40,0	29,9	47,4	39,9	21,1
20-24	97,0	94,8	23,6	23,5	15,6	10,7	19,6	16,7
25-29	93,0	89,3	13,3	17,2	11,1	7,6	13,5	13,6
30-34	85,2	78,4	7,3	10,0	6,6	7,1	11,3	11,6
35-39	77,6	69,2	4,9	5,6	5,3	4,8	10,6	10,3
40-44	71,9	64,9	4,3	4,4	4,4	5,4	9,8	9,2
45-49	72,5	64,2	4,3	4,2	4,7	5,2	9,9	9,4

Извор: Израчунато од стране аутора на основу резултата пописа становништва 2002. и 2011. године.

Да се бездетност у Србији у највећој мери тиче неудатих жена потврђују и подаци Пописа из 2011. да су од укупног броја жена без живорођене деце 87,6% биле неудате. Удео неудатих у укупном броју жена без деце је био наполовичан и по петогодишњим старосним групама. Највећи, готово стопостотни (98,6%), био је код најмлађих (15-19), а најмањи код жена на крају фертилног периода (58,5%). И удели неудатих у укупном броју жена опадају са старашћу, али знатно интензивније. У 2011. години, међу најмлађим фертилним женама (15-19) 97,4% су биле неудате, док код најстаријих (45-49) само 9,7% никада није било у браку.

Велики значај који састав женског фертилног становништва по законском брачном стању има на кретање бездетности у Србији потврђују и резултати стандардизације којим је елиминисан утицај промене брачне структуре по старости у периоду 2002-2011. (велико повећање удела неудатих односно смањење удела удатих жена). Стандардизовањем брачне структуре по старости (иста у 2011. као у 2002. години), уз задржавање реалних специфичних стопа бездетности које су израчунате за 2011, добијена је стандардизована општа стопа бездетности од 35,2%. Она је нешто нижа од реалне стопе која је остварена у 2002 (36,7%), али знатно мања од реалне у 2011 (41,6%). Уједно, елиминисање промена брачности по старости, уз остале непромењене услове, резултирало би у 2011. години са бројем од 569 хиљада жена без деце, што би било за 103 хиљаде мање од стварног броја добијеног пописом. Наравно, то су само резултати једног симплифицираног моделског приступа, док је интеракција свих релевантних детерминанти промена бездетности у Србији много комплекснија.

Закључак

У предвиђању будућих европских токова бездетности, истраживачи се суочавају са неизвесношћу везаном за међудејство одлагања рађања и могућности парова да реализују своје планове о рађању касније у

животу. Сматра се да је шанса да садашње генерације жена које одлажу рађање изгубе „трку против биолошког сата који откуцава” већа него што је била код претходних генерација које су рађање започињале раније (Sobotka, 2009). То може да се односи и на Србију.

Претходна анализа бездетности у Србији указала је на знатно повећање удела жена без деце, које је у 2019. достигло највеће вредности у периоду од 1961. године, и то у свим старосним групама, укључујући и висину трајне бездетности. Таква кретања су у великој мери узрокована променама у брачној структури становништва, односно све већим уделом неудатих жена. Истовремено, смањено склапање брака није праћено већом заступљеношћу стабилних ванбрачних заједница. С тим у вези, потребно је да у фокусу јавних политика у што већој мери буде стварање повољнијих услова за осамостаљивање младих и живот у заједници. Ти услови се првенствено односе на политику запошљавања, становања, усклађивања рада и родитељства, као и благовремено лечење неплодности. У нашој средини је вредновање породице и деце и даље врло високо. Стога се може очекивати да би ублажавање препрека за остваривање родитељства могло значајно да допринесе снижавању удела жена без деце, а тиме и повећању фертилитета.

Литература

- Beaujouan, E. et al. (2017). Has childlessness peaked in Europe? *Population & Societies*, 540, 1-4.
- Fiori, F. et al. (2017). Choosing to Remain Childless? A Comparative Study of Fertility Intentions Among Women and Men in Italy and Britain. *Eur J Population*, 33, 3, 319-350.
- Gray, E. et al. (2013). Childbearing desires of childless men and women: When are goals adjusted? *Advances in Life Course Research*, 18, 2, 141-149.
- Kneale, D., Joshi, H. (2008). Postponement and childlessness: Evidence from two British cohorts. *Demographic Research*, 19, 58, 1935-1968.
- Miettinen, A. & Szalma, I. (2014). Childlessness Intentions and Ideals in Europe. *Finnish Yearbook of Population Research*, 49, 3-55.
- Пенев, Г. (2018). Србија 2017. године: рекордно негативан природни прираштај. *Демографски преглед*, 68, 1-4.
- Рашевић, М. (2015). Фертилитет женског становништва. У: В. Никитовић (уред.), Популација Србије почетком 21. века. Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији (74-95). Београд: Републички завод за статистику.
- Rowland, D.T. (2007). Historical Trends in Childlessness. *Journal of Family Issues*, 28, 10, 1311-1337.
- Sobotka, T. (2009). Shifting Parenthood to Advanced Reproductive Ages: Trends, Causes and Consequences. *Intergenerational Justice Review*, 9, 2, 56-61.
- Sobotka, T. (2017). Childlessness in Europe: Reconstructing Long-Term Trends Among Women Born in 1900-1972. In: Kreyenfeld, M. & Konietzka, D. (eds.), *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences* (pp.17-57). Cham: Springer.
- Станковић, Б. (2019). Рађање ван брака у Србији: недовољно истражен феномен. *Социолошки преглед*, 53, 3, 1241-1270.
- Testa, M. R. (2014). On the positive correlation between education and fertility intentions in Europe: Individual- and country-level evidence. *Advances in Life Course Research*, 21 (Sept. 2014), 28-42.

Др Горан Пенев
Др Биљана Станковић